

JORDI BOLÒS*

*FER MAPES PER CONÈIXER LA HISTÒRIA: APORTACIONS
DE LA CARTOGRAFIA A L'ESTUDI DE L'ALTA EDAT MITJANA*

ABSTRACT

To make maps to know history: contributions from the cartography to the study of the early middle ages.

The accomplishment of maps can allow us to know many aspects that documents written do not allow us to have knowledge. This paper focuses on the boundaries of the townships or the parishes, on the routes and ways, and on the place names or on the invocations of the churches, in order to get to know like it was the territory in the early medieval centuries. One reaches the conclusion that often the limits, the ways and the settlements were created at early middle ages. This study allows to raise the ruptures and the continuities that took place throughout these centuries in the settlement.

MAPES PER CONÈIXER LA HISTÒRIA

El mapa històric actual pot ésser vist com un complement que permet d'il·lustrar un estudi d'història. Certament és molt important per a qualsevol historiador aquesta mena de mapes que permeten de situar en el territori allò que s'ha estudiat i que hom intenta de fer entendre als que han de llegir el treball. A més, però, fer mapes històrics també pot ésser una manera de fer recerca històrica. Al llarg de les properes pàgines intentarem de centrar l'atenció en aquest segon aspecte, a partir de diferents exemples concrets.²

* Universitat de Lleida

2. Fa pocs anys vam editar a l'Institut d'Estudis Ilerdencs un llibre, fruit d'un cicle de conferències, amb el títol *Cartografia i història medieval*, Lleida, 2001, on s'aprofundeix en el coneixement dels diferents treballs de cartografia històrica.

Els mapes són fonamentals quan volem fer una història del territori i de les transformacions que hi produïren els homes i les dones al llarg dels segles medievals. Fer mapes tant permet de descobrir la història dels grans territoris on, d'acord amb les diferents realitats polítiques, administratives o senyoriales, els governants o els senyors establiren llurs marcs d'actuació, com, també, permet d'entendre els marcs més reduïts, on els pagesos vivien la vida de cada dia.

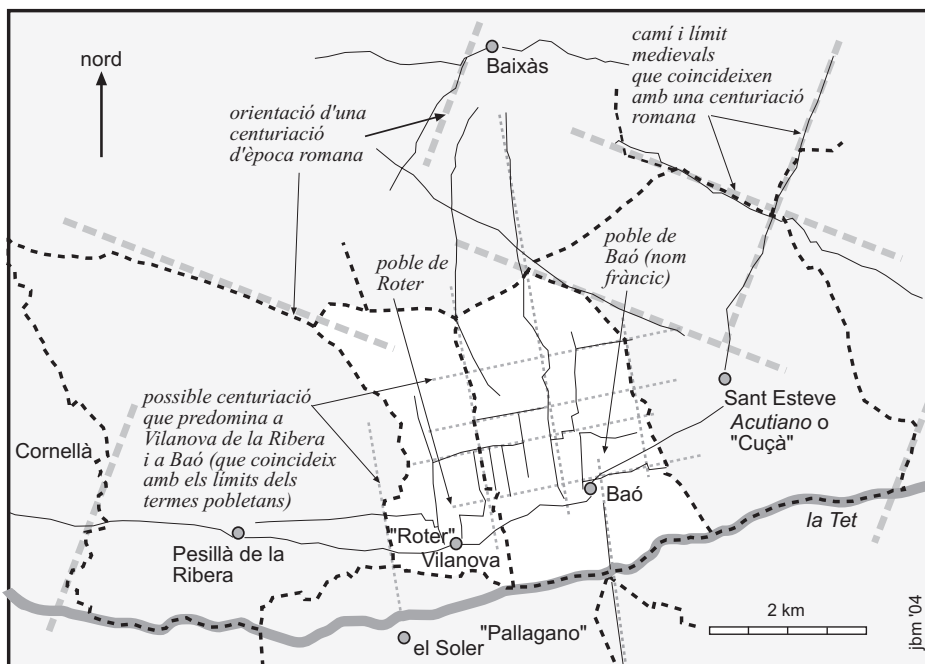
La història feta a partir dels mapes actuals és una història que ens obliga a fer ús d'una realitat que podem conèixer molt bé: l'espai on vivim. Per això, aquests treballs historiogràfics ens poden aproximar més a la gent, als pobles i al paisatge actual. Alhora, com veurem en diversos exemples, tot i aquest lligam amb el món actual, el mapa pot arribar a ésser una potent font d'informació sobre el passat, en el nostre cas medieval. En concret, els treballs d'arqueologia del paisatge, que necessiten com a font bàsica la cartografia, no sols ens informen sobre aquest paisatge, sinó també, d'una manera indirecta, sobre la societat, l'economia, la demografia i, fins i tot, sobre les realitats polítiques i administratives pretèrites.

MÉS ENLLÀ DELS LÍMITS CRONOLÒGICS ESTABLERTS

Qualsevol treball sobre l'edat mitjana ha de tenir present allò que hi havia abans i allò que va venir després. Aquesta necessitat és encara més evident quan, mitjançant l'ús de mapes, perseguim la reconstrucció de com era un espai en una època determinada, en concret la medieval. Aleshores veiem que és molt important fer ús de la cartografia actual i alhora veiem que pot ésser fonamental conèixer realitats anteriors als segles VI o VII, que ens permetin de saber més bé allò que hi hagué durant els segles de l'edat mitjana.

La interpretació dels mapes actuals pot fer possible de conèixer realitats que de vegades els documents escrits no permeten de conèixer o bé que només permeten de descobrir en part. De fet, els mapes actuals són una porta oberta al passat, un document que no podem pas ignorar. Apropem-nos a un cas concret. Observant els mapes topogràfics recents, veiem que l'orientació de moltes vies i de molts dels límits dels termes de Baó i de Vilanova de la Ribera (Rosselló) és nord-sud, amb una desviació d'uns 10° vers l'oest (o bé és est-oest, amb una desviació també de 10° vers el nord, i per tant perpendicular a la precedent). La coincidència amb aquesta orientació, per exemple, del límit de separació entre aquests dos municipis, d'alguns altres límits dels termes i de moltes de les principals vies ens ha de portar a pensar sobre quan es creà aquest espai pobletà (mapa 1).

En principi hem de creure que el traçat d'aquests límits i d'aquestes vies té l'origen en època romana: les orientacions que segueixen són fruit d'aquella època.

1.El territori de Baó i de Vilanova de la Ribera (Rosselló). Relacionar damunt d'un mapa els límits actuals i les restes fossilitzades de centuriacions d'època romana permet de suposar un origen primerenc d'aquests termes pobletans, que han de tenir l'origen en època carolíngia o possiblement abans. (mapa: J. Bolòs)

Afirmem això, tot i que sabem que la centuriació que predominà en aquesta zona del Rosselló és la de Narbona (amb una orientació de 21° cap a l'est), que trobem fossilitzada en molts indrets d'aquesta plana rossellonesa, per exemple en el límit nord del terme del poble de Sant Esteve o en la partió oest del de Pesillà. Amb tot, encara que la parcel·lació d'aquest territori de Baó i Vilanova sigui diferent de la que predomina a la plana rossellonesa, podem veure que és profunda i antiga, com resta reflectit en el fet que coincideixi amb camins i també amb límits municipals (parroquials o pobletans). És possible que aquesta retícula orientada 10° cap a l'oest sigui el record, fossilitzat en aquest sector, d'una centuriació vella, basada potser en unes quadrícules de 15 *actus*, i per tant amb unes mides de poc més de 500

m de costat.³ Com en moltes altres comarques catalanes, el pes del passat premedieval hi és molt fort. Al costat d'aquesta informació, què ens diuen els documents escrits i les dades onomàstiques?

En un territori com aquest del Rosselló, ple de topònims creats en època romana (com Pesillà, Baixàs i *Acutiano* o Sant Esteve [de "Cuçà"]), els termes pobletans de Baó i de Vilanova de la Ribera (antigament de Roter) reben un nom d'origen germànic. Ja fa temps, a partir de l'anàlisi dels antropònims, vam proposar l'existència de petites colònies de francs instal·lades poc després del 759 enmig d'una població aborigen, prop de llocs estratègicament importants. Era així, per exemple, al poble de Baó, al nord de la Tet. En relació amb aquest poble, dèiem aleshores que una tercera part dels noms d'aquest indret, l'any 843, eren d'origen fràncic. Fins i tot el mateix nom del Baó ("Basó" o *Badone*) ho era. També ens atrevíem a afirmar que "a partir de l'antroponímia podem arribar a la conclusió que ens trobem amb una comunitat fruit d'una barreja, esdevinguda no pas gaires anys abans [del 843], entre gent [...] potser vinguda del nord de la Gàl·lia o de la Germània amb gent del país, que duïen noms que pertanyien al fons comú heretat de l'època de domini islàmic i visigòtic."⁴

Sumant les dades obtingudes mitjançant l'estudi dels mapes amb les dades documentals, a quines conclusions podem arribar? És evident que aquests espais amb aquests límits "vells" existien com a termes pobletans o com a termes senyoriais almenys en època carolíngia, quan s'hi instal·laren Basó o Roter. És possible que es creessin en part a la fi del segle VIII o al segle XI, però també és molt probable que en bona part ja s'haguessin creat i consolidat anteriorment. Hem de concloure que, en època de Carlemany, segurament en part es copiaren uns termes ja antics, herència de l'època musulmana o visigòtica, i potser en part es crearen els límits de bell nou, a partir d'unes vies o d'unes partions de parcel·les que havien quedat fossilitzades al llarg dels segles precedents. Conèixer les complexes herències del món romà és fonamental per a entendre les continuïtats i les novetats que hi hagué a l'alta edat mitjana. Més endavant en veurem més exemples.

Després d'aquesta aproximació a la Catalunya Vella i a l'època carolíngia, podem anar a la Catalunya Nova i a l'època andalusina. Ens podem plantejar, quina fou la repercussió del domini islàmic sobre el territori? Una primera resposta, massa precipitada, ens porta a pensar en un trencament. Potser pensem en trencament

3. Un sistema ortogonal de 15 *actus* també ha estat trobat a Barcelona i a l'Alt Empordà. J. M. PALET – J. M. GURT, "Aménagement et drainage des zones humides du littoral emporitain (Catalogne): une lecture diachronique des structures agraires antiques", *Méditerranée*, 4, 1998, pàgs. 41-48.

4. J. BOLÒS – J. MORAN, *Repertori d'Antropònims Catalans (RAC) I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1994, pàg. 60.

perquè recordem el jaciment del Bovalar, destruït a l'inici del segle VIII, o perquè pensem en les nombroses noves alqueries o *burg(s)* creats al costat de les sèquies o de les carrerades del bestiar. Quan però ens apropem a casos més concrets, que es poden analitzar en una perspectiva de llarga durada, veiem que la realitat és més complexa i que, sobretot en terres de secà, podem descobrir també l'existència de notables pervivències. Un estudi de Xavier Eritja assenyalava la coincidència dels límits de l'alqueria (o almúnia) islàmica de Vensilló (Segrià) amb unes carrerades que han perdurat fins ara.⁵ No indicava –perquè aleshores encara no havia estat estudiat–, que aquestes carrerades també coincideixen amb l'orientació de les centuriacions romanes que solcaven aquest territori i que tingueren una perduració al llarg dels segles medievals. Aquesta doble coincidència ens fa pensar que les vies o carrerades segueixen l'orientació dels *limites* romans (i que després els límits pobletans segueixen vies i *limites*). Això ens ha de fer pensar també, d'una manera lògica, en una notable perduració en el temps de l'ocupació d'aquest indret. A més, si ens hi fixem de més a prop, veurem que, als límits oest i nord d'aquest espai de Vensilló, el camí (o carrerada) es desvia una mica i la partió segueix recta, exactament per on passava el *limes* romà. Curiosament, sembla que la partió actual vulgui seguir el *limes*, ben recte, i no pas el camí. Podem concloure allò que arqueològicament ja es comença a insinuar: hi hagué una certa continuïtat en l'aprofitament d'alguns espais entre l'època visigòtica i l'andalusina, malgrat les nombroses novetats que hi hagué ran de la consolidació del domini islàmic (potser, per exemple, a causa de la creació d'una nova xarxa de sèquies). I aquest exemple no és pas únic. En altres pobles situats en zones poc o molt allunyades de la ciutat de Lleida i del Segre, trobem també notables coincidències de límits actuals (i medievals) amb *limites* de centúries romanes.

MAPES I ESTUDIS INTERDISCIPLINARIS

Com ja hem vist en l'exemple dels pobles rossellonesos de Baó i de Vilanova de la Ribera, per conèixer la història d'un territori en època medieval és important de tenir present els estudis d'onomàstica. De vegades, relacionar les informacions que ens donen els lingüistes amb els coneixements que són fruit dels estudis d'arqueologia del paisatge pot aportar dades importants sobre el passat.

Els filòlegs assenyalen la pervivència de topònims creats en època romana, de topònims preromans o de topònims àrabs. Aquesta realitat, com a historiadors, ha de portar a plantejar-nos diferents qüestions i ens ha de portar a arribar a certes

5. X. ERITJA, *De l'almunia a la turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1998, pàg. 74.

conclusions. Per això és molt important poder traslladar les dades toponímiques sobre mapes. A més, comparar aquesta informació amb la informació que podem obtenir del coneixement de les pervivències de les centuriacions romanes també pot ésser, en alguns casos, molt interessant.

Què representa la pervivència de noms de lloc creats en època romana? Si traslladem sobre un mapa els noms creats en època romana al Rosselló o a l'Empordà i ho comparem amb els noms amb aquest mateix origen que trobem a Osona, Bages o a l'Anoia els resultats són molt diferents. Fixem-nos que hi ha pocs noms romans situats a banda i banda del Ter superior, del Llobregat mitjà o de l'Anoia (a la Catalunya central) i que, per contra, aquests són molt abundosos al llarg del Fluvià, de la Tet o del curs inferior del Ter (a la Catalunya Vella litoral).⁶ Segurament hem de superar la temptació de pensar que allò que fou molt diferent fou la romanització (tot i que hi pugui haver alguna cosa de cert en aquesta afirmació), atès que en totes aquestes comarques que hem esmentat més amunt hi hagué una centuriació i, per tant, una pregona transformació de l'espai durant els segles de domini romà. Creiem, per tant, que potser allò que més ens pot permetre de comprendre aquestes diferències en la densitat dels topònims s'esdevingué al llarg dels segles de l'alta edat mitjana. En altres paraules, degué ésser fonamental el fet d'haver-hi, en aquestes terres de la Catalunya central, una etapa d'inseguretat i d'un abandonament parcial, més o menys prolongat. Pot ésser que aquesta etapa correspongui a després de la coneguda revolta d'Aissó, del 826. És molt probable, encara que potser no fos la causa única. Fixem-nos que, per contra, en aquestes contrades de la Catalunya central, es conservaren més noms preromans.⁷ Potser una etapa d'inseguretat féu que les fortificacions prenguessin un paper fonamental? I moltes de les fortificacions duen topònims preromans. Hem d'ésser conscients que les transformacions esdevingudes al llarg de l'alta edat mitjana han pogut afectar molt les restes toponímiques d'èpoques precedents, de la mateixa manera que han afectat les restes de centuriacions d'època romana. De fet, tant els noms de llocs, com les restes de centuriació, només perduraren al llarg dels segles altmedievals si tenien una utilitat per a la gent que vivia en el territori.

6. A Osona, Bages i Anoia, el nombre de noms creats en època romana és força escàs, si ho comparem amb el que trobem a les comarques del nord-est. Alguns eren llocs centrals (com Lluçà i Moià, capitals de sengles 'paus', o com Balenyà, Vidrà, Gaià i Maians). Vegeu: J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles del comtat d'Osona (798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2001, pàgs. 32-33; J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2004, pàgs. 32-33.

7. Alguns dels noms romans encara eren coneguts a l'època carolíngia i s'han perdut posteriorment o bé ara només són el nom d'un mas (com TONYÀ, Barberà, Marçà, Cervià, Serinyà, tots ells situats a la plana de Vic). Vegeu els *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia* esmentats a la nota precedent.

Què pot voler dir, doncs, la pervivència de topònims preromans? Certament, el primer que hem de fer és diferenciar els topònims més antics dels topònims “preromans” creats en una data medieval. En les terres pirinenques la majoria són dels segons, mentre que en les terres del nord-est de Catalunya i de les comarques centrals gairebé tots són premedievals i segurament creats abans de la nostra era. Ara volem parlar sobretot d'aquests darrers. Per entendre la perduració de la major part d'aquests topònims hem de partir de la base que eren noms usats per molta gent i que, per tant, tenien un abast territorial gran. Això ha fet que hagin perdurat molts noms de rius amb un origen preromà. Al seu costat, però, també trobem, amb un origen preromà, noms de llocs, de fortificacions, de ciutats, etc. Tots aquests indrets havien d'ésser àmpliament coneguts al llarg dels segles, especialment al llarg de l'alta edat mitjana, per tal que es conservessin. Això ens porta a pensar que en llur majoria eren llocs centrals.⁸ Crec que aquesta afirmació té importància perquè ens pot permetre de conèixer una mica més bé l'organització del territori al llarg dels segles altmedievals, que sempre veiem com a molt foscos pel fet que tenim molt pocs documents escrits que permetin de conèixer aquesta etapa molt important del nostre passat. Al Pallars Jussà precisament es planteja la paradoxa aparent que en molts dels indrets on trobem noms preromans trobem alhora restes de centuriació: a Isona, Aransís, Orcau, Salàs o Talarn. Tant les pervivències de centuriació com les pervivències de toponímia són, en aquest cas, proves d'una certa continuïtat en el poblament.⁹ Cal que hi hagi camins que portin al lloc habitat i cal també que es mantingui el nom per tal que la gent el pugui identificar.

Als comtats d'Osona i Manresa, alguns noms de llocs centrals d'època carolíngia es creen en època romana (Moià, Lluçà i Gaià), molts d'altres, com Gurb, Tona, Besora, Torelló, Olost, Oristà, Seva, Artés, Manresa, Oló, Talamanca, Òdena o Ardesa, plausiblement s'havien creat abans dels segles de domini romà. Com a conclusió podem suposar que, tant els uns com els altres, segurament ja tenien aquest paper focal en etapes precedents als segles IX i X. A aquests llocs podem afegir uns quants més, no gaires, potser amb noms creats en època visigòtica (com Duocastella, potser Sant Llorenç, potser Montbui [nom germànic], potser Balsareny, potser Voltregà, etc.).¹⁰

8. Amb relació als llocs centrals, vegeu capítol cinquè de: J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català*, I.E.C. - Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, pàgs. 127-148.

9. J. BOLÒS, “Pobles, vies, conreus i advocacions. Viatge a través dels «segles foscos», III *Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró (en curs de publicació); J. BOLÒS, *Els orígens medievals*, pàg. 456.

10. Un darrer aspecte relacionat amb l'onomàstica, en el que ara no ens volem entretenir, però que sí que volem esmentar, és l'interès que podria tenir traslladar les àrees d'influència dels diferents noms de persona dels segles carolíngis sobre mapes. Com ja vàrem assenyalar en fer el llibre *Repertori d'Antropònims Catalans*, si ho féssim, veuríem que alguns noms de persona es reparteixen sobretot per les comarques litorals, d'altres sobretot per les pirinenques i d'altres per les zones de la Catalunya central. A més, encara seria més interessant d'ampliar aquests mapes a altres països de la resta d'Europa. En una època en què la majoria de la gent duia un sol nom, aquesta mena de mapes ens assenyalaria influències, moviments de població, tradicions, etc.

MAPES, LÍMITS, VIES I ESPAIS POBLETANS

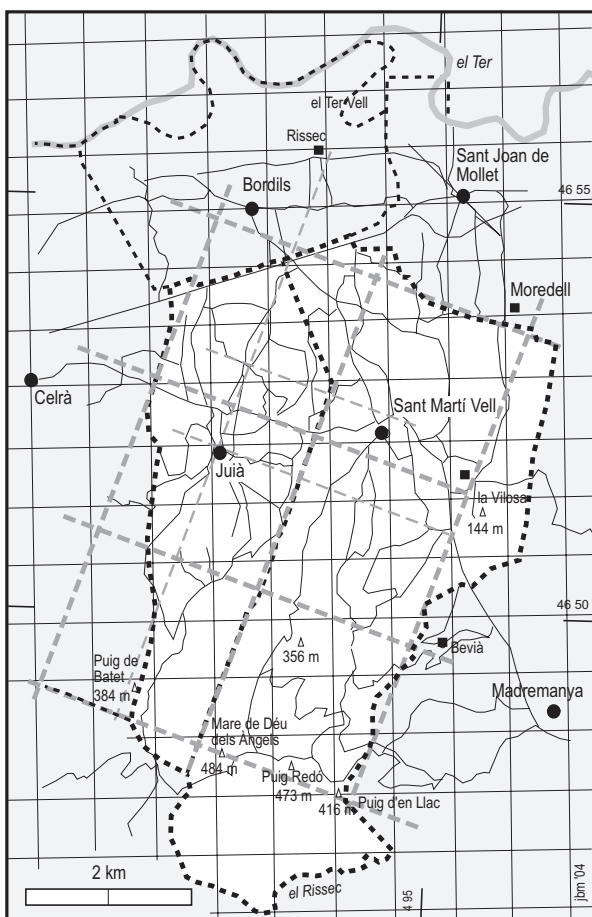
Enllaçant amb el que vèiem més amunt, ens podem apropar a una realitat amb una gran repercussió en el paisatge actual: els límits. Immediatament ens hem de plantejar: quan es crearen? Sense els mapes, ens hauríem de basar només en els documents escrits. Fàcilment podríem pensar que es definiren quan es constituïren les parròquies (que de vegades tenim ben documentades i limitades en època carolíngia o a l'edat mitjana central) o bé quan sabem que s'organitzaren les comunitats pobletanes. Com hem vist en parlar de Baó i de Vilanova de la Ribera (Rosselló) o de Vensilló (Segrià), els estudis fets a partir dels mapes ens porten a pensar en altres realitats molt diferents. Els treballs fets a partir de la cartografia actual han permès de fer avançar molt el coneixement de les pervivències dels límits, els quals sabem que en molts casos tenen l'origen als segles de l'alta edat mitjana. Un dels fets que ens poden permetre de conèixer amb més certesa l'antigor d'uns límits és que aquests coincideixin amb *limites* de centuriació d'època romana (o que tinguin la mateixa orientació que aquests *limites*). Trobem exemples de coincidència de límits amb *limites* en moltes comarques catalanes, des del Rosselló i l'Empordà fins als territoris de Lleida o de Tarragona i de Tortosa, això és, tant a l'anomenada Catalunya Vella, com a la Catalunya Nova.¹¹ Centrem la nostra atenció en un exemple molt interessant i encara no estudiat fins ara.

El terme del poble de Juià (Gironès) s'estén per una franja que s'allarga des de la muntanya de la Mare de Déu dels Àngels fins al riberal del Ter. Fa uns 6 km de llarg per uns 2 km d'ample (mapa 2). Les mides són gairebé exactes i gairebé tots els límits i les principals vies del terme segueixen les mateixes orientacions (uns 19° vers el nord-est o 109° vers el sud-est). Curiosament (com vèiem en el cas de Baó), aquesta retícula no correspon a la centuriació que predomina en aquest sector proper a Girona, bé que gairebé podem assegurar que es va crear en època romana (a partir d'un mòdul proper als 500 m, potser de 15 *actus*). Deixant de banda els precedents—tema que han d'estudiar els que analitzen en paisatge romà—, allò que resulta més sorprenent en aquest cas és que el límit municipal coincideixi amb un límit de centúria i, especialment, que el límit no segueixi la carena i eviti els puigs. Immediatament ens hem de qüestionar sobre,

11. Vegeu el capítol quart de: J. BOLÒS, *Els orígens medievals...*, pàgs. 97-126. A l'hora de fer aquesta mena d'estudis, els medievalistes sovint ens trobem amb una manca de recerques sobre el paisatge d'època romana. Hi ha zones molt poc estudiades. A més, el gran nombre de sistemes parcel·lars ben planificats, en principi romans, que sovint trobem que afectaren la xarxa de vies o de límits medievals, provoca molts dubtes als especialistes en època romana, que no troben lògic l'existència d'un nombre tan elevat de centuriacions. Esperem que futurs estudis permetran que els que ens interessem pel paisatge de l'edat mitjana puguem disposar d'uns fonaments sòlids en relació amb les etapes precedents, que serveixin de base damunt la qual es pugui intentar la reconstrucció del paisatge medieval (els pobles, els límits, les vies, els camps, etc.).

quan es van consolidar aquests límits del terme de Juià? D'una manera lògica, hauríem de creure que fou en època visigòtica, en un moment no gaire llunyà al final del món romà. Evidentment això té una repercussió important, perquè ens està mostrant l'existència d'una població que va saber guardar el record d'unes partions que a primer cop d'ull no semblen gaire lògiques (evidentment, per exemple, seria més lògic passar pel cim de la carena). ¿Potser, a l'alta edat mitjana, passaven uns camins per on ara passen els límits, fet que en va facilitar el record? Malgrat tot, aquests límits de Juià, tan "perfectes", tan rectes i ben paral·lels entre ells, difícilment s'haurien mantingut sense una comunitat que se'ls hagués fet seus. Uns segles, o potser només uns decennis, d'abandonament a l'edat mitjana n'haurien provocat l'oblit i la desaparició.

2. El territori de Juià i de Sant Martí Vell (Gironès). Si relacionem damunt d'un mapa actual els límits municipals i les restes d'una possible centuriació (o sistema parcel·lari) d'època romana, podem plantejar hipòtesis sobre el moment en què es crearen aquestes demarcacions poble-tanes que s'estenen al sud del Ter, a l'est de Girona. (mapa: J. Bolòs)

Agafem un altre exemple de la Segarra, una terra que va caure sota el domini dels comtes de Barcelona poc després de l'any 1000. El terme de Gramuntell (actualment agregat al municipi de Ribera d'Ondara) s'ha mantingut poc alterat fins a l'actualitat (mapa 3). Al nord i al sud, limita amb sengles camins, segurament força vells. A l'est i sobretot a l'oest, el seu límit coincideix amb l'orientació d'una de les centuriacions que trobem en aquesta comarca. A més, Gramuntell és situat en un encreuament de vies amb una llarga tradició: una que va de nord a sud i una altra que va de nord-oest a sud-est, que també coincideixen amb l'orientació de dues centuriacions dominants en aquesta contrada. Tot això ens porta a afirmar que és molt poc probable que aquest lloc es creés de bell nou poc després de l'any 1000, concretament l'any 1054, data de la carta de poblament que ha arribat fins a nosaltres. Gairebé segur que ja existia en l'època de domini andalusí (quan ja era situat aquest territori en una terra de frontera). I encara podríem proposar que és molt probable que ja fos un lloc habitat en una etapa precedent (potser quan després de l'any 600 es degué esdevenir en aquestes contrades un primer procés d'encastellament).¹² El més plausible, per tant, d'acord amb els testimonis arqueomorfològics, és pensar que fou una creació de cap al segle VII que ha perdurat fins a l'actualitat. Molt probablement, això sí, les dotze famílies que s'instal·laren en aquest puig batejaren de nou l'actual lloc de Gramuntell amb el nom d'Agramunt (*puig que vocant Agremont*), al segle XI, quan s'hi instal·laren, potser després de restar aquest indret uns anys deshabitat.¹³

Només és un exemple d'allò que ens poden permetre de conèixer els mapes. Com hem dit, aquests exemples es poden afegir a molts d'altres del Rosselló, de l'Alt Empordà (Vila-sacra), del Bages (Artés), del Segrià (Torrebesses), de les Garrigues (Granyena de les Garrigues) o de la Ribera d'Ebre (Benissanet).¹⁴ Tots aquests exemples de llocs tan diversos ens estan mostrant un país, tant la Catalunya Vella com la Nova, en el qual un percentatge important dels nuclis de poblament es va formar abans de l'arribada dels musulmans. Molts d'aquests llocs han perdurat fins ara, malgrat els canvis esdevinguts al llarg de prop de mil cinc-cents anys. Segurament aquesta realitat també s'ha d'extrapol·lar a les terres pirinenques. A la Cerdanya, per exemple, els límits de molts dels pobles que s'estenen a banda i banda del Segre, i que sovint tenen uns termes que s'allarguen del riu fins a la carena, arrenquen també molt probablement de l'inici de l'edat mitjana.¹⁵ En aquest cas, el pes del passat romà és, però, molt més escàs (tot i que també enca-

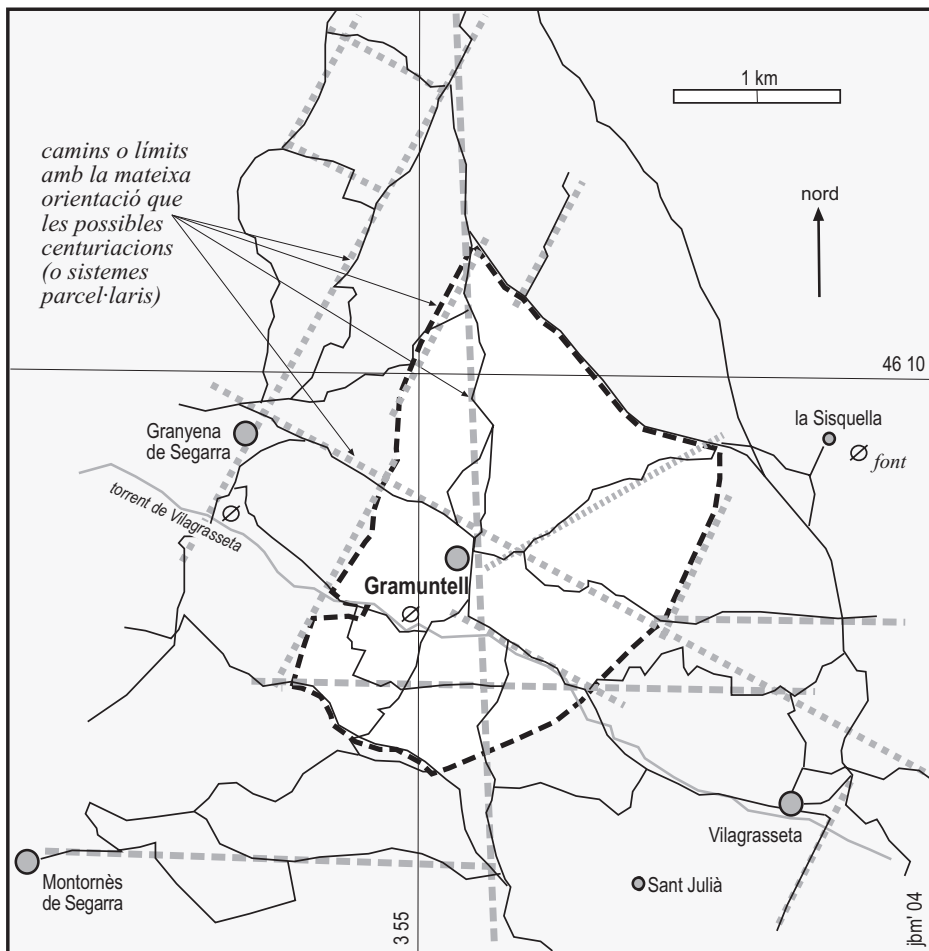
12. Vegeu: R. FRANCOVICH – R. HODGES, *Villa to Village. The Transformations of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*, Duckworth, Londres, 2003.

13. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, Madrid-Barcelona, 1969, doc. 25. Hem triat un lloc ben documentat per tal de subratllar precisament la contradicció entre allò que sembla que diuen les fonts escrites, que han de justificar l'ocupació d'aquest puig situat a prop del castell de Granyena, i allò que ens mostra la lectura i la interpretació dels mapes.

14. J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català*, I.E.C. - Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, pàgs. 98-109.

15. Vegeu: J. BOLÒS, "Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica", *I Congrés d'Història de l'Església catalana des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, pàgs. 259-284.

ra sigui visible en algun límit, com en l'occidental de Talltendre, per exemple).¹⁶ Sigui com sigui, en aquestes terres pirinenques és gairebé segur que cal datar l'origen dels termes pobletans en una època també reculada, de la mateixa manera que sembla que s'esdevingué a la resta de les comarques catalanes.

3. El terme de Gramuntell (Segarra). A la Catalunya Nova també és possible d'establir relacions entre els límits dels pobles o bé les vies i les centuriacions (o sistemes parcel·laris) d'època romana, fet que permet de suposar l'existència d'una certa continuïtat en l'ocupació d'aquest lloc al llarg de bona part de l'edat mitjana. (mapa: J. Bolòs)

Hem de pensar que l'origen dels límits de les demarcacions superiors, com les valls, els "paus" (*pagi*) o els territoris, ben segur que també arrenca d'abans de l'època carolíngia. Si centrem l'atenció en el comtat d'Osona, fa temps que ja vam proposar que és molt possible que alguns dels termes castrals tinguin un origen en un moment anterior a l'època de Guifré I el Pelós.¹⁷ Si més no, per exemple, l'existència d'uns territoris de Seva (sense castell) i de Sora o Duocastella (amb una fortificació que en època carolíngia ja no prengué un paper central), i d'uns territoris urbans de Vic o de Roda, ens féu pensar que s'estaven copiant, almenys en part, realitats anteriors al segle IX. Aquella hipòtesi de treball resta ara més confirmada amb les troballes fetes en altres comarques catalanes.

ELS ESPAIS MEDIEVALS: PROCESSOS DE ROMPUDA I D'IRRIGACIÓ

Després de la lectura de les pàgines precedents, hom pot pensar que allò que estem proposant és que els mapes mostren una perduració de les realitats al llarg dels segles, sense gaires canvis. No és pas sempre així. En d'altres casos, els mapes ens poden mostrar novetats, com pot ésser la rompuda i l'ocupació de noves terres. A França ja fa anys que s'ha estudiat aquesta realitat. R. Chevallier assenyalava l'existència "de parcel·laris radiocèntrics [...] centrats en un poble o en un veïnat de cases, els quals s'estenen pel terme, que és limitat per un camí. Els diàmetres varien de 2,7 a 21 km." Segons aquest autor, "aquestes estructures són posteriors a les divisions de l'alta edat mitjana (vegueries, parròquies), però cal relacionar-les amb l'establiment dels nuclis castrals (al final del segle XI) i del poder senyorial (castlanies)." Segons Chevallier, per tant, cal datar-les entre el segle XI i l'inici del segle XIII, i cal relacionar-les amb el desig d'una més bona gestió del sòl i d'un control més estret de la població.¹⁸ En d'altres casos, a França mateix, s'ha assenyalat una relació estreta d'aquestes formes circulars o el·líptiques, que podem veure amb les fotografies aèries (o amb els ortofotomapes), amb l'ocupació de nous espais forestals, també esdevinguda al llarg de l'edat mitjana central.¹⁹

16. Vegeu: A. AGUILAR - O. OLESTI - R. PLANA, "Cadastres romans a Catalunya: Empordà i Gironès, Cerdanya, Vallès Occidental", *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Barcelona, 1991, pàgs. 111-124.

17. J. BOLÒS, "El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana", *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, I, 1997, pàgs. 41-82.

18. R. CHEVALLIER, *Lecture du temps dans l'espace. Topographie archéologique et historique*, Picard, París, 2000, pàgs. 207-208.

19. J.-L. ABBÉ, "Permanences et mutations des parcelles médiévales", a G. CHOUQUER (ed.), *Les Formes du Paysage, tome 2: Archéologie des parcelles*, Errance, París, 1996, pàgs. 223-233; T. BONIN, "Le site de Chessy et l'occupation du sol en Île-de-France (VI-Xe siècles)", *Archéologie Médiévale*, XXIX, 2000, pàgs. 1-68.

Nosaltres, davant del descobriment d'aquesta mateixa realitat a diverses comarques catalanes, hem arribat a unes conclusions una mica diferents. Les troballes fetes a Osona, a l'Anoia, a l'Urgell i a la Noguera, complementades amb les troballes fetes per Josep M. Palet al Bages i al Baix Penedès, ens han dut a pensar que aquestes formes circulars o el·líptiques, centrades en un lloc de poblament, han de correspondre al moment en què hi hagué la rompuda del sòl, l'ocupació d'una terra parcialment abandonada (o usada fins aleshores amb finalitats no agrícoles). Això ens ha fet proposar una cronologia més variada i més llarga en el temps, que s'estén des dels segles VIII-X, per als exemples de les comarques de la Catalunya Vella, fins als segles XI o XII, per als exemples de la comarca de l'Urgell o de la Noguera. En tots els casos, en principi, la relació entre el procés d'ocupació de l'espai i l'aparició d'aquestes formes el·líptiques és força evident.

Aquest és un tema que ja hem tractat força en altres estudis.²⁰ Ja hem arribat a algunes conclusions. A Palau, indret situat al terme de Gurb (Osona) i un dels llocs més estudiats fins ara, sembla més probable la creació d'un espai organitzat d'una manera radioconcèntrica en un moment altmedieval, que no pas després de l'any 1000, quan el poblament ja es disgregà en cases de pagès isolades.²¹ Palau, a l'alta edat mitjana, devia ésser potser un nucli de recaptació de tributs i un lloc poblat, sota el domini del sobirà (el rei o el comte). És lògic, doncs, que aquest lloc fos un centre reorganitzador de l'espai que hi havia entorn seu. A més, en aquesta comarca –i en les altres comarques de la Catalunya Vella–, s'ha proposat que, després de l'any 1000, s'esdevingué precisament la distribució del territori en masos, realitat certament impulsada pels propis senyors feudals, que alhora feia impossible una reparcel·lació general de tot el terme poblat.²²

Aquesta datació de l'aparició d'aquests cercles al voltant dels llocs de poblament en principi als segles altmedievals o carolingis pot tenir alguna excepció. Així, per

20. J. BOLÒS, "Processos de rompuda i d'ocupació de l'espai a l'època medieval. Alguns exemples catalans", *Les ressources naturelles des Pyrénées Du Moyen Â*

exemple, l'espai conreat circular que envolta la vila de Santpedor pot tenir un origen una mica diferent. En aquest indret, potser es pot proposar una transformació esdevinguda al llarg d'un període més ampli, que cal relacionar amb el moment del creixement d'aquesta vila reial a l'edat mitjana central (d'una manera semblant a com s'assenyala en relació amb la majoria dels exemples francesos).

L'Espelt (Anoia) és un altre cas en què ens hem de decantar cap a una doble cronologia. Mentre els camps el·líptics que trobem al voltant del poble castral poden ésser perfectament organitzats al segle XI o al segle XII, les terres de conreu circulars que trobem al voltant de l'església han de correspondre a una data més reculada, molt més propera a l'any 1000 o fins tot probablement d'abans d'aquest any.²³

Fixem-nos també en l'exemple de Bellvei, ja assenyalat fa temps per Josep M. Palet. En aquest poble del Baix Penedès veiem perfectament uns cercles al voltant del nucli habitat (mapa 4). El més lògic és pensar que es produïren quan fou ocupat i romput aquest indret, al segle X, en una terra mig abandonada. Sabem que el 1037 s'esmenta una torre de Tedbert (el nom d'un primer colonitzador?), anomenada Bellvei. En aquest poble, ocupat almenys vers l'any 1000, no fou fins al segle XII quan s'instal·là un llinatge de cavallers.²⁴ Aquesta realitat fa que no puguem pensar en una reorganització profunda de l'espai esdevinguda als segles XI o XII. Més aviat ens fa pensar, com afirma Palet i tal com ja hem assenyalat més amunt, que aquesta reorganització de l'espai es degué esdevenir al segle X, quan hi hagué l'ocupació d'aquest espai aleshores fronterer i quan es degueren rompre i distribuir les parcel·les de terra de conreu.²⁵

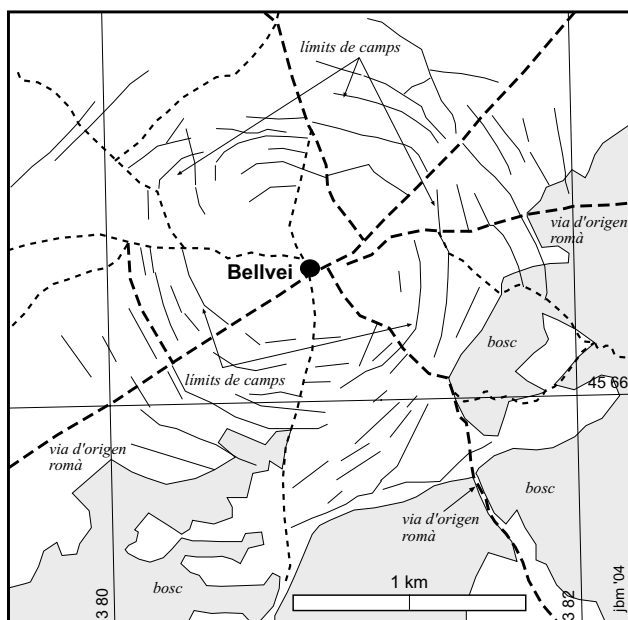
De vegades també cal tenir present alguns detalls que poden ésser importants. En el poble proper de Banyeres (Baix Penedès), ens adonem que els cercles que envolten el lloc habitat no tenen com a focus el castell sinó, molt probablement, el nucli poblat, situat uns centenars de metres més cap a l'est. L'espai de conreu certament es reorganitzà en funció de l'establiment de població i no pas de la fortificació (una guaita o un castell), situada en un petit pujol. És molt probable que el procés de rompuda no fos organitzat per part del senyor del lloc.

Ens podem traslladar ara a la Catalunya Nova, conquerida pel comte de Barcelona al segle XII. En aquestes comarques, l'estudi acurat de les sèquies i de les peces de terra, fet damunt de mapes, pot permetre també una reconstrucció dels espais irrigats i alho-

e à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation, Presses Universitaires de Perpignan, Perpinya, 2005, pàgs. 119-145.

21. Abans del 943 aquest lloc era de la família comtal. En aquesta data, el comte Sunyer, féu donació dels llocs de Palau, les Fonts i Puig-rodó al monestir de Santa Maria de Ripoll. Al final del segle XI, abans del 1091, es creà una pabordia de Palau. Malgrat això, no és gaire probable que en aquest moment, de desintegració del poblament i d'aparició dels masos dispersos, es produís una reorganització de tot l'espai agrícola en el sector precisament de l'alou inicial de Palau. Vegeu: A.

ra pot fer possible d'entendre les transformacions sofertes per aquests espais després de la conquesta dels comtes i dels senyors feudals. Gràcies a les recerques dutes a terme aquests darrers anys a la plana de Lleida, s'han pogut assenyalar diverses realitats, que han pogut ésser estudiades a partir de l'anàlisi de la documentació escrita i dels mapes. Una primera realitat ha estat la coexistència d'espais hidràulics de mides molt diverses. Al costat de petits espais, situats a prop de nuclis de poblament de mida reduïda, com algunes alqueries o *burg(s)*, trobem altres espais hidràulics molt més amplis que, a la comarca del Segrià, es poden relacionar amb la *madina* de Lleida: les partides regades per la sèquia de Fontanet, la sèquia d'Alcarràs, etc.²⁶

4. El territori de Bellvei (Baix Penedès). Molts dels límits dels camps que hi ha al voltant de Bellvei tenen formes corbes i, damunt d'un mapa, permeten de dibuixar línies concèntriques al voltant d'aquesta població. Cal suposar que aquests camps es crearen quan es produí, vers el segle X, l'ocupació d'aquest lloc situat a la "marca", i la romputa del seu terme. (mapa: J. Bolòs)

PLADEVALL – A. BENET, "Santa Maria de Palau", *Catalunya Romànica*, II: Osona I, Barcelona, 1984, pàgs. 230-235.

22. Vegeu: L. TO, "Le mas catalan du XIIe siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie", *Cahiers de civilisation médiévale*, 142, 1993, pàgs. 151-177; R. VIADER, "Autour d'une pratique juridique: les contrats agraires des archives capitulaires de Barcelone

Una segona realitat és que hi hagué, després de la conquesta comtal, en alguns casos, una profunda transformació dels antics espais. Aquests canvis, evidents sobre els mapes i confirmats per les dades documentals, no sols es poden relacionar amb la fragmentació de l'espai jurisdiccional sinó que també cal relacionar-los amb l'ampliació d'algunes zones irrigades i la reparcel·lació d'alguns dels espais hidràulics que ja existien anteriorment. Les petites peces de terra que existien en època musulmana, segurament es convertiren en unes parcel·les llargues i regulars que, sense gaires canvis, moltes vegades han arribat fins a l'actualitat.²⁷

MAPES I VIES

Estudiar les vies sobre un mapa ens permet de descobrir els canvis esdevinguts en el paisatge. En primer lloc, ens permet d'entendre el comerç i el moviment de les persones; però, també moltes altres coses. Ens permet d'entendre la distribució dels dominis senyoriais, tant a l'alta edat mitjana com als darrers segles medievals. Permet de comprendre el poblament i els canvis que ha sofert. Les vies també ens poden apropar al coneixement de la ramaderia medieval. En tots aquests casos, fer mapes és fonamental. Per exemple, poder veure sobre uns mapes els canvis en el recorregut dels camins fa possible de reconèixer les modificacions dels llocs centrals i de les necessitats polítiques i militars.

L'estudi de les vies ha centrat l'atenció d'alguns estudis que hem fet darrerament.²⁸ Ara només volem recordar l'interès de l'estudi del Camí d'Agramunt per tal d'entendre les transformacions esdevingudes en l'ocupació del territori i en el poblament al llarg de tota l'edat mitjana, des de l'època visigòtica fins a l'època feudal, tot passat pels segles de domini islàmic. L'estudi dels canvis esdevinguts en aquesta via —que ara sembla poc important—, que es dirigia d'Agramunt cap a Sant Llorenç de Montgai, que ha de tenir l'origen en el món romà i que degué perdurar en ple ús en època visigòtica, ens ensenya les variacions en els llocs centrals que s'esdevingueren en època andalusina (quan es crearen noves vies que comunicaven amb Cubells, amb la Torre de Fluvià, amb Butsènit o amb Montgai) i els canvis que van ocórrer després de la conquesta del comte d'Urgell (vers el 1050), quan es consolidà una nova xarxa de poblament.²⁹ Per fer aquest treball van caldre un seguit de plantejaments previs, com: l'interès d'usar els mapes i de representar amb precisió

(XIe-XIIIe siècle)”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17, 1995-1996, pàgs. 147-165, especialment pàgs. 155-158; J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge...*, capítol 11 pàgs. 249-267.

23. J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català...*, pàg. 32.

24. S. LLORACH, “Castell de Bellvei”, *Catalunya Romànica*, vol. 19, Barcelona, 1992, pàg. 42.

25. J. M. PALET, “L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic”, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*,

la xarxa de vies actual, l'interès de conèixer les centuriacions romanes, l'interès d'entendre el significat de la toponímia i la necessitat de conèixer la documentació escrita de l'època. Les bases metodològiques són gairebé les mateixes que fonamenten la resta d'exemples que hem vist fins ara.

Un altre estudi que volem subratllar especialment és el fet a la conca d'Òdena. Una anàlisi acurada de la xarxa de camins actual ha permès d'assenyalar el profund pes del passat romà i, també, ha permès de veure l'existència de vies extralocals que travessaven aquesta comarca i que, com a la vall d'Agramunt, han canviat d'itinerari, en adaptar-se a les necessitats de cada època. Centrem un moment l'atenció en el tram que va de Maians a Òdena. En analitzar la forma de les vies actuals, podem pensar que, a la més alta edat mitjana, hi havia una via que anava del nord-est cap al sud-oest de la conca d'Òdena, tot passant pel nord del castell de Maians, passant pel costat de l'Espelt (on hi havia hagut una *villa* romana important) i seguint cap a ponent, al nord de Tous.³⁰ A aquesta 'via vella' de l'Espelt, podem contraposar una 'via dels castells', que segurament es consolidà al segle X, i que passava pel castell de Maians, pel castell d'Òdena i anava a aprofitar un tram d'una via que anava de nord a sud, que portava fins a Igualada. Fins i tot, és possible que en algun moment, aquesta 'via dels castells' hagués portat d'Òdena fins al castell de Montbui i d'aquí vers el castell de Miralles. Una anàlisi acurada de la xarxa de vies pot permetre de reconstruir els canvis esdevinguts en el territori. Els mapes topogràfics actuals poden ésser uns bons documents per entendre el passat.

Al costat d'aquests exemples, cal recordar estudis molt acurats fets al Barcelonès, que han permès d'entendre els canvis en l'organització d'aquest territori al llarg de l'alta edat mitjana.³¹ O bé altres recerques, dutes a terme també per Josep M. Palet, que han permès de reconstruir la xarxa viària del Penedès, distingint les vies romanes, les que cal relacionar amb carrerades del bestiar i les creades en relació amb els nuclis medievals, que tenen usualment una forma radial.³² Aquests treballs han permès de valorar la importància de les vies ramaderes, que es poden relacionar amb uns moviments transhumants que existien ja en un moment anterior al segle XII, quan s'esdevingué el desenvolupament de la gran transhumància cistercenca.

Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, pàg. 215: "es tracta de sistemes generats entorn de pobles castrals, l'origen dels quals cal situar al segle X." S'hi assenyalen una diferenciació entre els sistemes radioconcèntrics (de Banyeres i Bellvei) i els radials de l'Arboç o de Vilafranca del Penedès, creats arran de la fundació de sengles vilanoves.

26. Vegeu: X. ERITJA, "Les comunitats pageses i els grans espais irrigats de l'àrea de Lleida durant el període andalusí (s. IX-XII)", *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*, Lleida, 1998, pàgs. 169-184; X. ERITJA, "*Dominicum comitis*: estructuració feudal de l'horta ubana de Rufeia (Lleida) durant la segona meitat del segle XII", a E. VICEDO (ed.), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Pagès, Lleida, 2000, pàgs. 25-46. Actualment Marta Monjo també és en curs de fer un estudi de l'espai hidràulic del baix Segrià, al municipi d'Aitona.

MAPES I ORGANITZACIÓ ECLESIASTICA

Ja fa anys que es fan mapes dels dominis eclesiàstics, especialment monàstics. Podem recordar, només com a mostra, els mapes de Ramon d'Abadal dedicats a la reconstrucció dels dominis de l'abadia de Sant Miquel de Cuixà.³³ Aquesta mena de mapes, a part d'aclarir la distribució dels dominis senyoriais, ha permès de valorar la importància real dels dominis, ha obligat a fer un esforç per a situar uns topònims sobre la carta topogràfica i ha permès algunes vegades d'arribar a noves conclusions. Per exemple, podem assenyalar la relació que trobem entre els dominis d'alguns dels monestirs primerencs, altmedievals, i la ramaderia. És ben evident en relació amb el monestir de Sant Pere de Camprodon (Ripollès), amb aquesta abadia de Sant Miquel de Cuixà (Conflent), amb molts monestirs del Berguedà o de l'Alt Urgell i el Pallars i, especialment, com va subratllar Jordi Boix, en relació amb el monestir de Santa Maria d'Alaó (Ribagorça).³⁴

Hi ha però altres aspectes de la història de l'Església a Catalunya en què es poden fer aportacions importants fent ús dels mapes. Així, per exemple, traslladar les advocacions de les esglésies d'un territori sobre un mapa és molt interessant. És important poder distingir aquelles esglésies que tenen una advocació creada en època carolíngia o posterior (sants Martí, Genís, Sadurní, etc.), d'aquelles que tenen una advocació d'un sant o santa de tradició visigòtica (sants Feliu, Vicenç, Iscle, Eulàlia) i, finalment, d'aquelles esglésies dedicades a un sant de l'època primerenca (la Mare de Déu, els apòstols, etc.). Un cop situada damunt d'un mapa tota aquesta informació, veiem que les més marginals solen correspondre a les advocacions introduïdes a l'època carolíngia. A més, si ens fixem en les esglésies parroquials més importants veiem que moltes tenen advocacions d'alguns dels apòstols o de santa Maria, bé que hi hagi algunes excepcions.

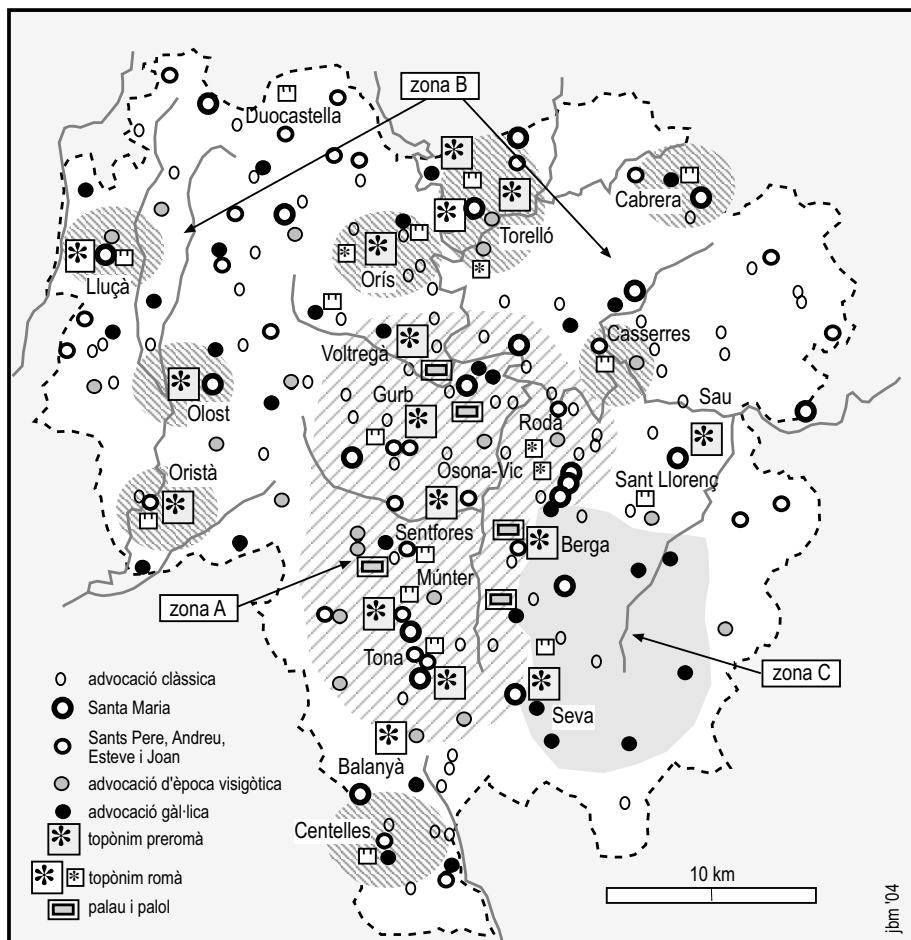
A la comarca d'Osona (mapa 5), si diferenciem les esglésies amb una advocació antiga (distingint els edificis dedicats a santa Maria i els dedicats als sants Pere, Andreu, Esteve i Joan), de les esglésies dedicades a un sant de tradició visigòtica i de les esglésies dedicades a sants gal·lics, veiem que podem arribar a diferents conclusions, més evidents encara si marquem en el mateix mapa aquells llocs amb un topònim creat en època preromana o romana i aquells indrets anomenats 'palau' o 'palol' als documents vells.³⁵ Hi és evident:

27. J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge...*, págs. 316-319.

28. J. BOLÒS, "Nous mètodes per conèixer els camins medievals: la xarxa de vies a la Catalunya central", *El Camí de Sant Jaume i Catalunya. Història, art i cultura del Camí* (en curs de publicació).

29. J. BOLÒS (ed.), *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX)*, Universitat de Lleida, Lleida, 2002.

30. J. BOLÒS – V. HURTADO, *Atles del comtat de Manresa (798-993)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2004, pàg. 51. Vegeu també: J. BOLÒS, "Nous mètodes per conèixer... (en premsa).

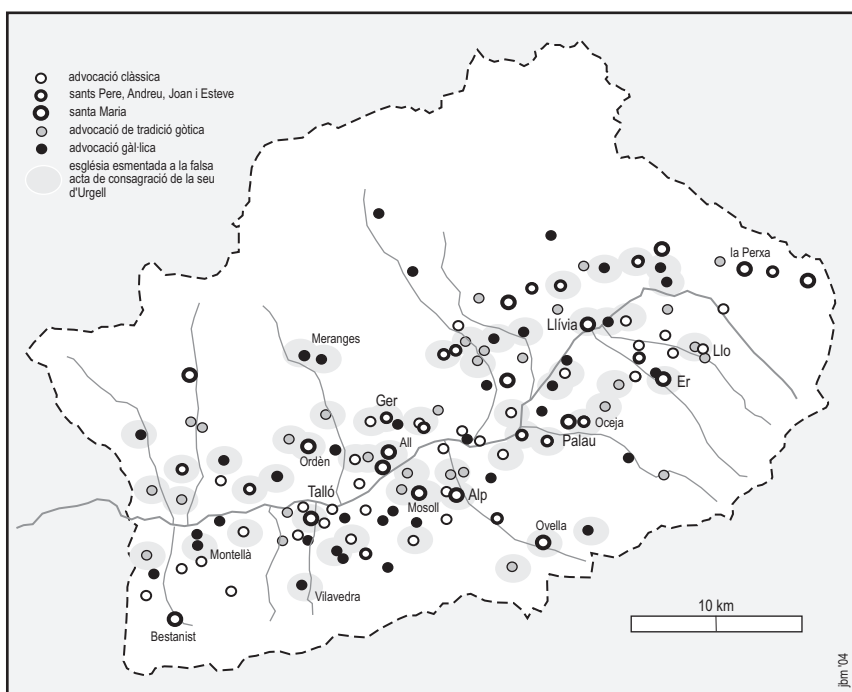
5. Advocacions, topònims i construccions a la comarca d'Osona. En aquest mapa hem relacionat diverses informacions (advocacions de diferents èpoques, topònims, localització de fortificacions de l'alta edat mitjana, ubicació dels palaus i palols) per tal de veure l'evolució del procés de formació de les esglésies i, indirectament, de la creació dels diferents llocs de poblament. (mapa: J. Bolòs)

1. L'existència d'una zona diferenciada que s'estén per la plana de Vic (zona A). En aquesta zona hi ha força topònims preromans i tots els palaus i palaus documentats en aquesta comarca. A més, però, i això és molt important, no hi ha gaires sants de tradició gèl·lica. Aquesta realitat ens permet de pensar, si més no com a hipòtesi de treball, que en aquesta plana de Vic, ja abans de la conquesta carolíngia, hi havia una alta densitat d'esglésies: no restaven gaires espais buits on edificar-hi nous edificis religiosos dedicats als sants introduïts ran de l'arribada del domini dels monarques francs.
2. Un sector diferent del precedent, situat al sud-est de la plana de Vic (zona C). En aquesta zona, que s'estén al vessant septentrional del Montseny, hi ha pocs noms preromans i veiem que gairebé totes les esglésies es van crear després de la conquesta franca (atès que duen sants amb advocacions de tradició gèl·lica). Evidentment això no vol dir que abans no hi visqués ningú, però sí que fa pensar que abans hi devia haver pocs nuclis de poblament i no gaire grans.
3. En tot el sector septentrional, trobem una realitat barrejada (zona B). Trobem indrets on és evident l'existència de perduracions (per exemple allà on s'han conservat noms preromans o romans), però alhora veiem que hi hagué una important densificació del poblament en època carolíngia. Les advocacions gèl·liques són bastant significatives: Sant Genís sa Devesa, Sant Martí de Sobremunt, Sant Genís del Pi, etc. Als segles carolíngis s'ocuparen les zones més muntanyoses, on no podem dir que abans no hi hagués població, però sí que no hi devia haver esglésies. Alhora, en aquest sector, hi ha, per exemple, Santa Maria de Lluçà, Sant Andreu d'Oristà o Santa Maria d'Olost, que podem relacionar amb llocs centrals, on també s'ha conservat un topònim preromà o romà.

Així doncs, malgrat que hem parlat de pèrdua de topònims romans, malgrat que les restes de centuriació no hi són gaire abundoses, si ens fixem en les advocacions de les esglésies de la plana de Vic, arribem a la conclusió que abans de l'època carolíngia ja era una contrada força densament poblada i ben cristianitzada, atès que ja hi hauríem trobat una atapeïda xarxa d'esglésies.³⁶

31. J. M. PALET, *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i altmedieval. Segles II-I aC – X-XI dC*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1997; S. RIERA - J. M. PALET, "Evolució del sector de Montjuïc - el Port entre l'època romana i altmedieval (s. III-X): una contribució a l'estudi diacrònic del paisatge", *III Congrés d'Història del Pla de Barcelona. Ponències i Comunicacions*, vol. 1, Barcelona, 1993, pàgs. 49-70.

A la Cerdanya (mapa 6) trobem una realitat una mica diferent, però en certs aspectes semblant. Després de fer un mapa com el precedent, podem concloure que sembla gairebé segur que abans de l'època carolíngia ja hi havia a la conca cerdana la xarxa bàsica d'esglésies, repartides al llarg de les dues ribes del Segre.³⁷ De fet, si ens fixem en les esglésies amb una advocació introduïda ran de l'arribada dels francs, veiem que resten intercalades amb les altres, encara que en algun cas se situïn en una ubicació clarament més elevada i marginal (per exemple la del lloc de Sant Martí de Vilavedra). No veiem, en canvi, unes diferències substancials entre les parts més orientals o les més occidentals d'aquesta comarca (els "paus" carolíngis de Llívia i de Talló o Bar). Un altre aspecte evident en aquest mapa és el paper central que tingueren algunes esglésies dedicades a Santa Maria, com les de Talló, Llívia, Palau, Alp, etc.

6. Advocacions a la comarca de la Cerdanya. Hem situat sobre un mapa les esglésies preromàniques i romàniques de la comarca cerdana, que, d'acord amb d'advocació que tenen (d'època clàssica, de tradició visigòtica o d'origen gàl·lic), es poden relacionar amb diferents etapes històriques. Això permet d'aproximar-nos al procés de creació de la xarxa d'esglésies. (mapa: J. Bolòs)

32. J. M. PALET, "L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic", *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*,

Hom pot arribar, doncs, a la conclusió que, en entrar a l'època carolíngia, la Cerdanya o Osona, per exemple, ja eren unes comarques molt organitzades i força profundament cristianitzades. Si les esglésies dedicades a sant Martí o a sant Genís s'hagueren de col·locar en llocs marginals, això vol dir que els llocs 'preferents' ja havien estat ocupats. Això també ens porta a pensar, com ja hem vist en parlar de les vies i dels límits, que hi hagué continuïtats i que l'època visigòtica no fou una època tan fosca com pot semblar a primer cop d'ull, si només ens deixem portar per la manca de documentació escrita.³⁸ Sense uns segles visigòtics amb gent, amb poblets (vilars) i amb esglésies, amb vies i molins, amb camps i pastures, i amb documents escrits –que els canvis posteriors feren que no calgués guardar–, no podríem entendre tot allò que trobem al llarg dels segles carolingis, en què han restat molts documents que reflecteixen un país ple de famílies, de vil·les i vilars, de camins i molins, de zones de conreu o de terres on pasturava el bestiar. Aquesta realitat carolíngia és la que, al llarg dels darrers anys, hem intentat de traslladar damunt dels mapes dels volums dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*. I, cal dir que, fer aquests atles, on se situen els topònims, les realitats econòmiques i els límits, és el que ens ha portat a creure que era incongruent pensar que, abans del 759 (o del 785 o del 801), gairebé no hi hagués res, als diferents comtats catalans, d'allò que trobem reflectit en aquests mapes, en relació amb els segles VIII-X.

FER MAPES PER A VEURE ELS CANVIS I PER A OMLIR BUITS

Després de les darreres pàgines, podem afirmar que darrerament els mapes han ajudat a començar a resoldre un gran problema que es planteja en fer l'estudi del passat medieval: el tema dels canvis i de les continuïtats. Al llarg d'aquest treball, ens hem plantejat que els mapes són importants perquè, entre d'altres coses, poden permetre de conèixer més bé els canvis i les perduracions. Acceptar la importància del paper que han jugat i que poden jugar els mapes en aquest debat creiem que ja és prou important. Això permet de mantenir la defensa que hem fet, des del començament, del pes dels mapes com a fonts per a fer història.

Hi hagué una continuïtat en el poblament a l'alta edat mitjana? Si ens n'anem al sector meridional de la comarca del Segrià, sabem que hi ha testimonis arqueològics de jaciments excavats (com Solibernat) i que hi ha testimonis arqueològics i documentals que ens parlen d'altres indrets que van ésser habitats en època visigòtica, andalusina o bé fins al final de l'edat mitjana, i que acabaren essent abando-

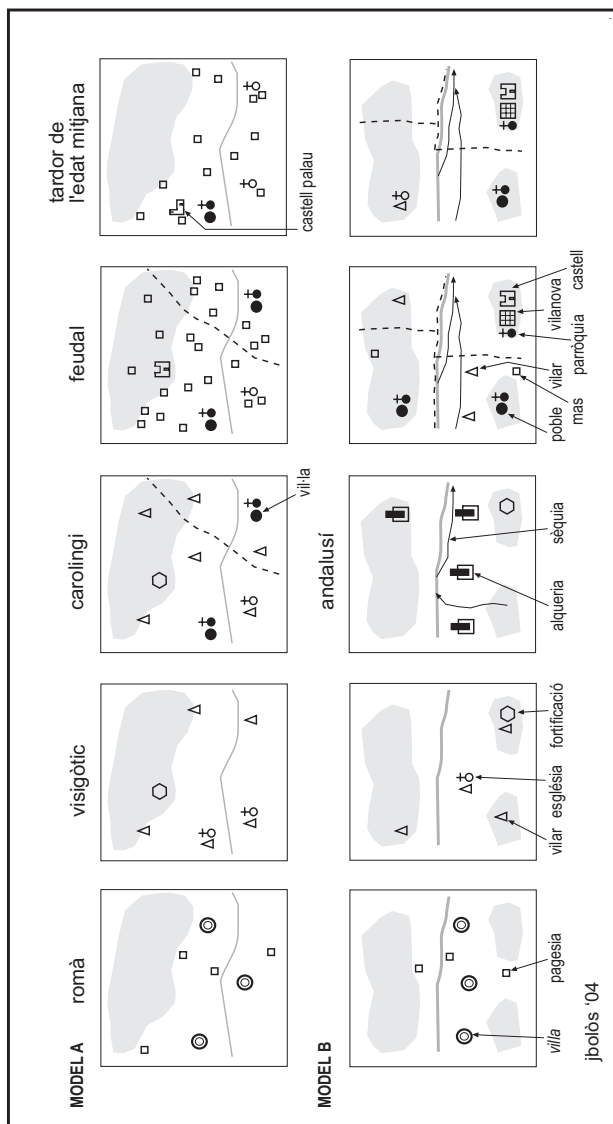
Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003, pàgs. 211-229.

33. R. D'ABADAL, "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada – Cuixà", *Analecta Montserratensia*, VIII, 1954-1955, pàg. 336.

nats. Què ens pot aportar al coneixement d'aquesta realitat la realització d'una mapes? Els resultats de fer un mapa d'aquesta contrada del Segrià, on relacionem els camins i els límits amb les restes de centuriació, és interessant i els resultats són bastant espectaculars.³⁹ Immediatament veiem que hi ha un augment molt notable de les coincidències –en camins que tenen la mateixa orientació que les centúries– en alguns llocs, per exemple al voltant dels pobles actuals i també en d'altres llocs, com poden ésser indrets que a l'edat mitjana foren habitats i que després van ésser abandonats. Això ens ha de portar a pensar que el fet que un indret fos habitat d'una manera més o menys permanent al llarg de l'edat mitjana provocà un ús continuat d'unes vies i les pervivències d'uns *limites* creats en època romana. Aquest fet, que no ens pot permetre d'assegurar una continuïtat ininterrompuda en el poblament, sí que ens pot permetre de proposar l'existència d'una ocupació més o menys permanent de certs espais, motivada per una coincidència en uns interessos econòmics o defensius. I, certament, aquesta continuïtat ha de començar als primers segles medievals.

Els mapes són un bon mitjà per a entendre els canvis en el poblament i, indirectament, els canvis en la societat i en l'economia. Per això, creiem que pot ésser interessant fer models gràfics teòrics on es representin els canvis esdevinguts en el poblament al llarg de l'edat mitjana (mapa 7). Hem triat a l'atzar dos models teòrics que ens poden servir per a la discussió. Un dels models (el model A) es pot relacionar amb una zona de la Catalunya del nord-est i l'altre model (el B) es pot relacionar amb una contrada de la Catalunya Nova.⁴⁰ Un dels aspectes principals sobre el que volem cridar l'atenció amb aquests models totalment teòrics és la possibilitat seriosa de plantejar, d'una banda, el naixement de la forma típica de l'hàbitat medieval en època visigòtica i, de l'altra, de plantejar una certa continuïtat al llarg dels segles, malgrat els trencaments de tota mena que hi hagué. Cal pensar que, com ja hem dit, de vegades, la continuïtat en la tria d'un lloc –fins i tot per comunitats diverses– pot ésser simplement fruit d'unes mateixes circumstàncies externes, com pot ésser la inseguretat. Esperem que en un futur proper aquest model és pugui concretar en mapes reals de diferents territoris.

34. J. BOIX, "L'antic orde monàstic al comtat de Ribagorça", *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III, 1999-2000, pàgs. 111-126; J. BOLÒS, "Dominis monàstics i organització del territori a l'edat mitjana", *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III, 1999-2000, pàgs. 127-165.

7. Dos models d'evolució del poblament medieval. El model A correspon a un territori ideal situat a la Catalunya Vella, per exemple prop de Girona. El model B correspon a un lloc ideal situat a la Catalunya Nova, per exemple prop de Lleida. (mapa: J. Bolòs)

Al llarg de les pàgines d'aquest treball hem defensat la importància de fer mapes com una manera de fer història. Les aportacions fetes aquests darrers anys en aquest camp han estat considerables. S'han publicat obres fonamentals, com l'*Atles d'Història de Catalunya* o el volum dedicat a la *Cartografia Històrica* de l'obra *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*.⁴¹ Hem dedicat nosaltres mateixos moltes hores a la realització dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, dels quals ja s'han editat els volums dedicats als comtats de Besalú, Empúries i Peralada, Girona, Osona i Manresa.⁴² Alhora, també, s'han inclòs nous mapes en un gran nombre d'estudis. Fa uns anys, en el volum *Cartografia i història medieval*, vam intentar de fer una valoració d'aquesta mena de treballs.⁴³ Al llarg de les pàgines d'aquest escrit, fet en homenatge a la Dra. Carme Batlle, hem volgut assenyalar la importància del mapa com a document històric, fonamental si volem fer un nou tipus d'història molt lligada al país i que permeti d'endinsar-nos en èpoques en què les fonts tradicionals gairebé no poden tenir accés.

35. Mapa basat en el mapa de les esglésies de la comarca d'Osona anteriors a l'any 1300 (*Catalunya Romànica*, vol. II, Barcelona, 1984, pàg. 77). Hem reduït el nombre d'esglésies que hi havia a la ciutat de Vic i a les seves rodalies immediates.

36. Aquesta afirmació no creiem pas que entri en contradicció amb les interessants conclusions de l'article d' I. OLLICH – S. RAURELL, "Tombes de llosa als turons de la plana de Vic: una població alt-medieval per cristianitzar?", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 10, 1989, pàgs. 223-250. Al llarg dels segles de domini visigòtic precisament es degué esdevenir un lent, però profund, procés de cristianització. De fet, aquesta mena d'enterraments encimbellats, que també trobem en moltes altres comarques catalanes, pot ésser datada en un moment molt primerenc dins l'edat mitjana.